ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Генріх
МАНН

▪

ВІРНОПІДДАНИЙ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»

ВІРНОПІДДАНИЙ

Розділ перший

Дідеріх Геслінг був сумирним хлопчиком, він найбільше любив мріяти, всього боявся і часто страждав від болю у вухах. Неохоче залишав він узимку теплу кімнату, влітку — тісний садок, де стояв запах ганчір'я з паперової фабрики і де над кущами рокитника та бузку зводилися дерев'яні стіни старих будинків. Нерідко Дідеріх, відриваючись від книжки казок, від своєї улюбленої книжки казок, тремтів з переляку. На лаві коло себе він цілком ясно бачив жабу, чи не в половину його власного зросту! Або там, навпроти, біля стіни, висувався по пояс із землі гном і скоса поглядав на нього!

Страшнішим за гнома і жабу був батько, а його ж треба було любити. Дідеріх любив його. Коли він потай чимсь ласував або брехав, то потім так довго вертівся біля бюрка, лащився і боязко заглядав у вічі, аж поки пан Геслінг це помічав і знімав зі стінки палицю. Кожна невикрита Дідеріхова провина домішувала до його відданості й довір'я сумнів. Коли якось батько, що кульгав на одну ногу, впав зі сходів, син як навіжений заплескав у долоні і втік.

Як він, бувши покараний, з опухлим обличчям і скиглячи проходив повз майстерню, всі робітники сміялися. Але Дідеріх відразу ж показував їм язика і тупав ногою. Сам собі він думав: «Мене вибили, але вибив мене тато. Ви були б раді, якби він і вас вибив. Але ви і цього не варті».

Він ходив поміж них, як примхливий паша: то погрожував виказати батькові, що вони учащають за пивом, то кривляю-

чись дозволяв їм улестити себе і випитати, о котрій годині повернеться пан Геслінг. Хазяїна вони побоювалися: він знав їх, він сам колись працював. Він був черпальником на старих папірнях, де кожний аркуш ще формувався вручну; між іншим, брав участь у всіх війнах і після останньої, коли кожен знаходив десь гроші, спромігся купити паперову машину. Голандер і різальна машина довершили устаткування. Він сам рахував аркуші. У нього не повинен був пропасти жоден зрізаний з ганчір'я ґудзик. Його маленькому синові робітниці часто клали в кишеню дві-три штуки за те, щоб він їх не виказував, коли вони брали собі кілька ґудзиків. Якось їх набралося стільки, що йому спало на думку обміняти їх у крамаря на цукерки. Це вдалося, але ввечері Дідеріх став навколішки у своєму ліжку, досмоктуючи останнього цукралика, і, тремтячи від страху, молив страшного і любого Бога, щоб той залишив злочин невикритим. Проте Бог вивів його на чисту воду. В батька, який завжди бив сина з гідністю і почуттям обов'язку на обвітреному унтер-офіцерському обличчі, ритмічно підносячи й опускаючи палицю, цього разу затремтіла рука, і в його сріблясту, подібну до кайзерової, бороду скотилася, стрибаючи по зморшках, сльоза:

— Мій син украв, — задихаючись, глухо сказав він і подивився на хлопчика, як на якогось підозрілого зайду. — Ти обманюєш і крадеш. Тобі ще лишається кого-небудь убити.

Пані Геслінг хотіла примусити Дідеріха впасти навколішки перед батьком і просити пробачення, бо ж батько плакав через нього! Але інстинкт підказав Дідеріхові, що це тільки б ще більше розгнівало батька. З розчуленістю своєї дружини Геслінг ніяк не міг погодитися. Вона псувала хлопчика, робила його непристосованим до життя. Зрештою, він так само ловив її на брехні, як і Діделя. Нічого дивного, бо вона читала романи! А в суботу ввечері виявлялося, що робота, яку вона мала зробити за тиждень, не завжди бувала готова. Замість того щоб справувати, вона правила теревені із служницею... А ще ж Геслінг не знав, що його дружина теж ласувала потай, достоту як синочок. За столом вона не зважувалася наїдатися досита і потім крадькома добиралася до шафи. Якби вона лише сміла заходити на фабрику, то крала б і ґудзики.

Вона молилася разом із сином, «як підказувало серце», не за канонами, і при цьому в неї червоніли вилиці. Вона також його била, але як попало, і лице її в той час спотворювала жадоба помсти. Часто при цьому вона бувала несправедли-

вою. Тоді Дідеріх погрожував, що поскаржиться на неї батькові; він навіть удавав, ніби йде в контору, і, сховавшись десь за стінкою, радів з того, що нагнав на неї страху. Він уміло користав з тих хвилин ніжності, які находили на неї, та поваги до матері не відчував ніякої. Цьому ставала на перешкоді її схожість з ним. Він не поважав себе самого, бо мав занадто нечисте сумління і не міг нічим виправдати таке своє життя в очах Господа Бога.

Проте обом не раз випадали сповнені втіхи присмеркові години. Мати і син до останньої краплини разом брали від свят ту насолоду, яку давали їм співи, гра на фортепіано і розповідання казок. Коли Дідеріх почав сумніватися в існуванні немовляти Христа, він усе ж дав матері умовити себе зберегти віру ще хоч на якийсь час, і це принесло йому полегкість — він знову відчув себе побожним і добрим. Уперто вірив він і в привид, що жив у замку на горі, а батько, який про це і слухати не хотів, здавався йому занадто гордим, майже гідним кари. Мати напихала йому голову казками. Вона прищепила йому страх перед новими, шумливими вулицями і конкою, що курсувала по них, і водила його через вал у за́мок. Там вони втішалися приємним жахом.

На розі Мейзештрасе треба було проходити повз поліціянта, який міг кого схоче відвести до в'язниці, і Дідеріхове серце сильно калатало: з яким задоволенням він обійшов би його якнайдалі! Але тоді поліціянт дізнався б, що у нього нечисте сумління, і схопив би його. Багато краще було довести, що ти відчуваєш себе чистим та безневинним, і Дідеріх тремтячим голосом питав шуцмана, котра година.

Після стількох страшних сил, яким йому доводилось коритися, після казкових жаб, батька, любого Бога, привида в за́мку і поліціянта, після сажотруса, який міг схопити, протягти через увесь комин і перетворити його на такого ж чорного чоловіка, як він сам, після лікаря, якому дозволялося змащувати горло і навіть трясти за плечі, коли закричиш, — після всіх цих сил Дідеріх опинився під владою ще страшнішої сили, що поглинала людину цілком: школи. Дідеріх переступив її поріг з плачем і через той плач не міг відповідати навіть того, що знав. Потроху він навчився пускати сльозу саме тоді, коли не вивчив уроків, бо страх не робив його ні стараннішим, ні менш мрійливим, — і він таким чином уникав деяких поганих наслідків, аж поки вчителі не розгадали його системи. До першого вчителя, який розкусив її, він пройнявся найглиб-

шою повагою; він раптом замовк і, затуливши обличчя ліктем, подивився на нього з боязкою відданістю. Для суворих учителів він завжди був відданий і покірний. Добросердим він підстроював маленькі капості, на яких його важко було впіймати і якими він не вихвалявся. З більшим задоволенням говорив він про люті наскоки вчителів на табелі, про грізні розправи з учнями. Вдома за столом він доповідав:

— Сьогодні пан Бенке знову відшмагав трьох.

І коли запитували кого, відказував:

— Один з них був я.

Бо така вже була його вдача, що належність до безликого цілого, до цього невблаганного, зневажливого до людини механізму, яким була гімназія, його ощасливлювала, і влада, холодна влада, в якій він сам брав участь, нехай лише як потерпілий, становила його гордість. У день народження класного наставника кафедру і дошку обвили гірляндами. Дідеріх прикрасив і палицю, якою били учнів.

У шкільні роки дві катастрофи, які спіткали можновладців, сповнили його священним і солодким жахом. Одного з молодших учителів директор вилаяв перед усім класом і звільнив. Один із старших учителів збожеволів. Ще вищі сили — директор та будинок божевільних — жорстоко розправилися з тими, хто досі мав таку велику силу. Знизу можна, бувши маленьким, але неушкодженим, споглядати трупи і здобувати науку, яка пом'якшувала власне становище.

Владу, лещата якої його затисли, Дідеріх у свою чергу сам уособлював перед своїми молодшими сестрами. Дівчатка змушені були писати під його диктовку і навмисне робити побільше помилок, щоб він мав змогу шаленіти, тішитися червоним чорнилом і карати. А карав він жорстоко. Дівчатка кричали, і тоді Дідеріхові доводилося запобігати перед ними, аби вони його не виказували.

Щоб наслідувати можновладців, він не потребував людей; йому досить було тварин, навіть речей. Часом він стояв біля голандера і дивився, як барабан вибиває ганчір'я. «Так його! Посмійте-но ще раз! Мерзенна зграя!» — бурмотів Дідеріх, і його безбарвні очі палали. Раптом він щулився і мало не падав у чан з хлором: кроки робітника вривали його спорзну насолоду.

Але справжню безпеку і себепевність він відчував лише тоді, коли били його самого. Він майже ніколи не опирався такій халепі. Хіба що просив товариша:

— Тільки не по спині, це нездорово.

Не можна сказати, щоб йому бракувало розуміння своїх прав і любові до власної вигоди. Але Дідеріх дотримувався тої думки, що лупка, яка йому перепадала, не давала тому, хто бив, жодної практичної користі, а йому самому не завдавала реальної шкоди. Серйозніше, ніж до цих, власне абстрактних, цінностей, поставився він до трубочки з кремом, що її кельнер «Нецігського двора» вже давно йому пообіцяв, але на яку так і не розщедрився. Дідеріх безліч разів з найсерйознішим виглядом відбував ділову мандрівку по Мейзештрасе до ринку, щоб нагадати своєму одягненому у фрак приятелеві про його обіцянку. Та як одного разу той взагалі зрікся своїх слів, Дідеріх тупнув ногою і, щиро обурений, заявив:

— Годі жартувати! Якщо ви зараз не дасте, я скажу вашому хазяїнові.

Тоді Жорж розсміявся і приніс трубочку з кремом.

Це був відчутний успіх. На жаль, Дідеріх міг натішитися ним тільки нашвидку і в тривозі, бо він боявся, щоб Вольфганг Бук, який чекав надворі, про це не дізнався і не зажадав обіцяної йому частки. Дідеріх встиг начисто витерти рота, а виходячи з дверей, вибухнув лютою лайкою на адресу Жоржа, цього дурисвіта, в якого немає ніякої трубочки з кремом. Дідеріхове почуття справедливості, яке щойно так бурхливо проявилося, коли йшлося про його користь, замовкло перед претензіями іншого, якого, звичайно, не можна було лишати поза увагою, бо батько Вольфганга був занадто поважною персоною. Старий пан Бук носив не накрохмаленого комірця, а білу шовкову хустку, яку прикривала його велика біла борода. Як повільно і велично опускав він на брук свою палицю із золотою ковилкою! На голові у нього був циліндр, а з-під пальта часто виднілися фалди фрака, і це серед білого дня! Бо він ходив на всілякі збори, він піклувався про все місто: про лазню, про тюрму, про всі громадські заклади. Дідеріх думав: «Усе це — панове Букове». Він був, певно, надзвичайно багатий і могутній. Усі, а також і пан Геслінг, шанобливо скидали перед ним капелюха. Відняти щось у його сина означало наразитися на численні небезпеки. Щоб не бути остаточно розчавленим великими силами, які Дідеріх занадто поважав, йому треба було діяти обачно й хитро.

Одного лише разу, у четвертому класі, сталося так, що Дідеріх, забувши всяку обережність, повівся безрозсудно і перетворився на сп'янілого від перемоги гнобителя. Він драж-

нив єдиного в класі єврея, що було звичайною і дуже заохочуваною справою; проте цього разу він удався до незвичайної вигадки. Із стояків, якими користувалися під час креслення, він спорудив на кафедрі хрест і присилував єврея стати перед ним навколішки. Він міцно тримав його, хоч той всіляко опирався: Дідеріх був сильний! Сильним робило його загальне схвалення; юрба, з якої простягалися руки, щоб йому допомогти; переважна більшість у школі і поза нею, бо в його особі діяли всі християни Неціга. Як приємно усвідомлювати поділену з іншими відповідальність і колективну провину!

Правда, по тому, як зійшло сп'яніння, стало трохи страшно, але обличчя вже першого вчителя, якого зустрів Дідеріх, повернуло йому всю його мужність: воно виражало зніяковілу прихильність. Інші відверто виявляли йому своє схвалення. Дідеріх посміхався їм покірливо, розуміюче. Відтоді йому стало легше. Клас не міг відмовити пошани тому, хто зажив прихильності у нового класного наставника. За нього Дідеріх досяг становища першого учня і таємного виказника. Принаймні другий з цих почесних станів він зберігав за собою й пізніше. Він був запанібрата з усіма, і коли вони, так собі базікаючи, розповідали про свої витівки, він сміявся спокійним, але щирим сміхом, як серйозний молодий чоловік, що поблажливо ставиться до легковажності інших, — а потім, під час перерви, передаючи викладачеві класний журнал, доповідав йому про все. Він повідомляв також, якими прізвиськами учні наділяли вчителів, і переказував спрямовані проти них бунтарські розмови. Коли він їх повторював, в його голосі ще тремтіли нотки солодкого жаху, з яким він, опустивши повіки, слухав їх. Бо при найменшій спробі замаху на можновладців він відчував якесь спорзне задоволення, котре ворушилося десь у глибині його свідомості, щось подібне до ненависті, яка намагалася похапцем і крадькома насититись. Виказуючи інших, він спокутував власні гріховні потяги.

З другого боку, він здебільшого не відчував ніякої особистої антипатії до тих однокласників, яким своєю діяльністю заважав просуватися вперед. Він діяв, як вірний своєму обов'язкові виконавець, що підкоряється жорстокій необхідності. Після цього він міг підійти до потерпілого і майже цілком щиро пожаліти його. Одного разу з його допомогою спіймали на гарячому учня, якого вже давно запідозрювали в списуванні. Дідеріх підсунув йому, з відома вчителя, рішення математичної задачі, десь посередині якої були навмисне

зроблені помилки, хоч результат був правильний. Увечері, після викриття ошуканця, троє-четверо восьмикласників сиділи в саду, коло дверей пивварні, що дозволялося по закінченні гімнастичних ігор, і співали. Дідеріх обрав собі місце біля своєї жертви. Коли вони випили, він поставив кухля, поклав свою руку на сусідову, віддано глянув йому до віч і з глибоким почуттям заспівав басом:

У мене був товариш,
Такого не знайти...

А втім, рік за роком долаючи шкільну премудрість, він мав непогані оцінки з усіх дисциплін, у жодній з них не переступаючи межі того, що від нього вимагали, і не знаючи нічого в світі поза програмою. Найважча була для нього письмова робота з німецької літератури, і той, хто з цього предмета відзначався, викликав у нього якесь підсвідоме недовір'я.

Коли він перейшов до останнього класу, гімназичний диплом був йому вже забезпечений, і вчителі та батько поклали, що йому треба вчитися в університеті. Старий Геслінг, який в 66-му і 71-му роках увіходив до столиці через Бранденбурзькі ворота, послав Дідеріха до Берліна.

Не зважившись мешкати занадто далеко від Фрідріхштрасе, він найняв собі кімнату на Тікштрасе. До університету Дідеріх ходив прямою дорогою і не ризикував заблудитися. Відвідував його він двічі на день, бо ніякого іншого заняття у нього не було, а в проміжках часто плакав з туги за домом. Він написав батькові й матері листа, в якому дякував їм за своє щасливе дитинство. Без потреби він лише зрідка виходив з дому. Він ледве наважувався їсти, боячися витратити всі гроші до кінця місяця. І раз у раз хапався за кишеню — чи вони ще є там.

Хоч як тоскно йому було на самоті, проте він і досі не пішов з батьковим листом на Блюхерштрасе, до пана Геппеля, уродженця Неціга, фабриканта целюлози, який постачав її панові Геслінгу. На четверту неділю Дідеріх подолав свою боязкість, і тільки-но назустріч йому пішов перехильцем огрядний червоновидий чоловік, якого він так часто бачив у батьковій конторі, він здивувався, що не прийшов до нього раніше. Пан Геппель відразу ж заходився розпитувати Дідеріха про весь Неціг і насамперед про старого Бука. Бо хоч борода у Геппеля вже теж була сива, а все ж він, як і Дідеріх, тільки, мабуть, з інших причин, ще бувши хлопчиком, шану-

вав старого Бука. Оце людина — скиньте шапку перед нею! Старий Бук належав до числа тих, кого німецький народ повинен був дуже шанувати більше, ніж деяких добродіїв, які завжди хотіли все на світі лікувати кров'ю й залізом і ставили за це нації величезні рахунки. Старий Бук брав участь ще в революції 48 року, був навіть засуджений на кару смерті.

— Авжеж, тим, що ми можемо тут сидіти як вільні люди, — сказав пан Геппель, — ми завдячуємо таким діячам, як старий Бук. — І він відкрив ще одну пляшку пива. — А тепер хочуть, щоб ми дозволили себе топтати кірасирськими чобітьми...

Геппель вважав себе за вільнодумця і противника Бісмарка. Дідеріх погоджувався з усім, що Геппель казав; він не мав якоїсь певної думки ні про канцлера, ні про свободу, ні про молодого кайзера. Раптом він дуже зніяковів, бо до кімнати ввійшла молода дівчина, яка з першого погляду майже перелякала його своєю красою і елегантністю.

— Моя дочка Агнеса, — сказав пан Геппель.

Дідеріх стояв у своєму занадто широкому сюртуці, мов опудало, і щоки йому густо почервоніли. Молода дівчина простягла йому руку. Вона, певно, хотіла бути ґречною, та про що можна було з нею розмовляти? Дідеріх відповів «так», коли вона спитала, чи сподобався йому Берлін, і «ні», коли вона спитала, чи він уже був у театрі. Він аж спітнів від ніяковості і був твердо переконаний, що єдине, чого може бажати ця молода дівчина, — щоб він швидше пішов. Але як звідси піти? На щастя, увійшов крижастий молодик, на прізвище Мальман. Він говорив громовим голосом, з мекленбурзькою вимовою, був, здається, студентом-технологом і наймав кімнату у Геппелів. Він нагадав панні Агнесі, що вони домовилися піти разом на прогулянку. Дідеріха запросили приєднатися. Жахнувшись, він урятувався вигадкою, ніби надворі його чекає знайомий, і відразу ж подався геть. «Слава Богу! — подумав він, але водночас щось наче вкололо його в серце. — У неї вже є інший».

Пан Геппель перевів його темним передпокоєм і запитав, чи його приятель знає Берлін. Дідеріх збрехав, що його приятель берлінець.

— Бо коли ви обоє не знаєте міста, то можете попасти не до того омнібуса. Ви вже, певно, не раз плутали в Берліні.

І коли Дідеріх це потвердив, пан Геппель був цілком задоволений:

— Це вам не Неціг. Тут біганина забирає півдня. Подумати лише, щоб пройти від вашої Тікштрасе сюди, до Галльських воріт, вам треба стільки часу, що ви могли б тричі оббігти весь Неціг... Ну, наступної неділі приходьте обідати!

Дідеріх пообіцяв. Та коли ця неділя настала, він ладен був відмовитись і пішов тільки тому, що боявся батька. Цього разу йому довелося побути з дівчиною навіть сам на сам. Дідеріх удав, ніби зайнятий своїми думками і не має бажання її розважати. Вона хотіла знову заговорити про театр, але він грубо перебив її: на такі дрібниці у нього немає часу. Ах, справді, її тато казав їй, — пан Геслінг вивчає хімію?

— Так. Це взагалі єдина наука, що має право на існування, — заявив Дідеріх, не знаючи, як могло таке спасти йому на думку.

Панна Геппель упустила сумочку; він нахилився так повільно, що вона підняла її раніше, ніж він устиг це зробити. Все ж таки вона подякувала йому дуже ґречно, майже засоромившись. Це роззлостило Дідеріха. «Кокетливі жінки — це щось жахливе», — подумав він. Вона покопалася в сумочці.

— Я все ж загубила його. Мій англійський пластир. Кров іде знову.

Вона розвинула пальця з носової хусточки. Палець був білий як сніг, і Дідеріхові подумалося, що кров, яка виступила на шкірі, сама повинна просочитися всередину.

— У мене є пластир, — сказав він поквапливо.

Він схопив палець дівчини і, перше ніж вона встигла витерти кров, злизав її.

— Що ви робите?

Він і сам злякався. Суворо насупивши брови, він сказав:

— О, мені, як хімікові, доводиться куштувати ще й не такі речі!

Вона посміхнулася.

— Ах, так ви ніби лікар... Як спритно ви це робите, — зауважила вона, дивлячись, як він наліплює пластир.

— Все, — сухо сказав він і одійшов. Йому стало душно. Він подумав: «Коли б тільки більше ніколи не треба було торкатися її шкіри. Вона до огиди м'яка».

Агнеса дивилася повз нього. По короткій паузі вона спробувала знов заговорити:

— Чи нема в нас у Нецігу спільних родичів? — І вона примусила його перебрати з нею кілька родин. Виявилося, що вони далекі родичі.

Зміст

Борець проти деспотизму. *Кіра Шахова* 3

ВІРНОПІДДАНИЙ. *Роман*

Розділ перший 19

Розділ другий 63

Розділ третій 92

Розділ четвертий 137

Розділ п’ятий 203

Розділ шостий 293